

De l'ètica a l'estètica de la cura: Antikeres

Sílvia Muñoz d'Imbert

La darrera part de *Trilogia de la Privadesa, Antikeres*, sorgeix de la necessitat de Marga Ximenez i Nora Ancarola de fer visible allò invisible, de donar veu a allò que ha estat silenciats, de fer memòria d'allò que s'oblida, en definitiva, de mirar la realitat que ens envolta amb uns altres ulls. En aquest treball centrat en el concepte de cura, les autores han decidit "tenir cura" de les aportacions d'uns col·laboradors que van cercar entre artistes i professionals de diferents àmbits, que havien tingut relació amb elles i l'MXEspai 1010. Unes aportacions que, a la vegada, parlaven de l'experiència personal de la cura.

Però a *Antikeres*, Marga Ximenez i Nora Ancarola, no volen reunir només experiències individuals de cura, sinó que pretenen anar més enllà i, a partir del que és concret, traslladar-nos a una reflexió profunda sobre la cura en general, aplicada tant en l'àmbit privat com en el públic.

Què significa "tenir cura" en l'àmbit públic? A què fem referència quan parlem d'ètica de la cura?

D'una banda, hi ha un fet concret i unes necessitats socials evidents, com expressa Enrique Bonete en el seu llibre *Ética de la dependència: "Tots, per constitució antropològica, hem estat en el passat (durant la gestació, lactància, infantesa), podem ser present en qualsevol moment (per accident o malaltia), i arribarem a ser segurament, en el futur (per la vellesa, el deteriorament propi de l'edat, i el procés de morir), éssers humans sofrents i dependents."*¹

El 30 de novembre de l'any 2006 el Ple del Congrés aprovava per àmplia majoria la *Llei de Dependència, Promoció de l'Autonomia Personal i Atenció a Persones en Situació de Dependència* (Llei 39/2006). Aquesta llei conforma el Sistema d'Autonomia i Atenció a la Dependència com a quart pilar de l'Estat del Benestar, rera el Sistema Nacional de Salut, el Sistema Educatiu i el Sistema de Pensions, que es desenvoluparen en la dècada dels vuitanta.

L'atenció a les persones dependents es realitza, sobretot, en l'àmbit familiar i recau especialment en les dones (que representen el 83% dels cuidadors familiars, segons dades del Defensor del Poble)². Dones, en la majoria dels casos, que es veuen impossibilitades de dur a terme cap activitat laboral fora de la llar.

---

* Totes les cites han estat traduïdes del castellà.

¹ Enrique Bonete Perales, *Ética de la dependència. Bases morales, debates políticos e implicaciones médicas de la Ley de Dependencia*, Editorial Tecnos, Madrid 2009, pàg. 14.

² Enrique Bonete Perales, Op. cit., pàg.15, i María Teresa López de la Vieja, *Justicia y Cuidado*, dins Alicia H. Puleo (Ed.), *El reto de la igualdad de género. Nuevas perspectivas en Ética y Filosofía Política*, Biblioteca Nueva, Madrid 2008, pàgs. 238-258.

Tal com descriu María Teresa López de la Vieja: *“Les cures no remunerades de la salut tenen importants conseqüències econòmiques, precisament perquè no són considerades “treball” i, per tant, no generen drets ni tenen una reglamentació clara. Com succeeix, d'altra banda, amb l'activitat domèstica, que no està retribuïda, no és comptabilitzada, i amb prou feines és analitzada en tota la seva complexitat. Tampoc no és considerada “treball productiu”.*³

D'altra banda, a Espanya hi ha actualment més d'1.125.000 persones dependents (ancians i discapacitats greus que no es poden valer per si mateixos), població que anirà augmentant en els propers anys (es calcula que cap a l'any 2020 n'hi haurà prop de milió i mig). *“La llei recull, doncs, un nou dret de ciutadania, universal i subjectiu, és a dir, el dret a ser ateses per l'Estat les persones que no es poden valer per si mateixes.”*⁴

Tot i que les intencions i les necessitats són evidents, anirem observant en el transcurs del temps i en el si de la crisi econòmica que estem vivint –i que alguns economistes qualifiquen de crisi sistèmica comparable al “*crash* de 1929”⁵–, si aquests pilars sobre els quals s'ha sustentat l'Estat del benestar poden suportar més càrregues econòmiques i si la llei quedarà en una proposta ben intencionada però impossible de dur a terme, o si entre tots som capaços d'organitzar una societat en què puguem fer-nos càrrec d'aquells qui ho necessiten, en el punt mig entre les anomenades ètica de la justícia i ètica de la cura.

Però en què es basa l'ètica de la cura? Virginia Woolf va escriure: *“És obvi que els valors de les dones difereixen molt sovint dels valors que han estat creats per l'altre sexe.”* Per concloure: *“Són els valors masculins els que prevalen.”*⁶ Aquestes cites, recollides en el llibre de Gilligan, serveixen per il·lustrar com estem d'acostumats a veure el món a través de la mirada i la veu masculines. L'any 1982, Carol Gilligan publicava el llibre *In a different voice* (publicat tres anys més tard en castellà amb el títol *La moral y la teoría. Psicología del desarrollo femenino*) que rebatia els estudis sobre desenvolupament moral, concretament els realitzats pel seu mentor a Harvard, Lawrence Kohlberg, que partien d'investigacions i d'entrevistes fetes només a subjectes masculins i, al mateix temps, de les aportacions realitzades per Jean Piaget sobre l'estudi de la moral en psicologia.

La teoria del desenvolupament de Kohlberg havia definit un model que, en una seqüència d'etapes, presentava l'evolució de la consciència moral, des de la primera fase fins a la maduresa, és a dir, fins a l'autonomia en els judicis morals. Gilligan va destacar que aquestes teories no havien recollit l'experiència de la dona i que els estudis fets per homes i sobre homes havien creat una norma, que la dona s'estudiava a partir del patró masculí i, per tant, si

³ María Teresa López de la Vieja, Op. cit., pàg. 243.

⁴ Enrique Bonete Perales, Op. cit., pàg. 15.

⁵ Santiago Niño Becerra, *El crash de 2010. Toda la verdad sobre la crisis*, Los libros del lince, Barcelona 2009.

⁶ Carol Gilligan, *La moral y la teoría, psicología del desarrollo femenino*, Fondo de Cultura Económica, México 1985, pàg. 37.

es mostrava diferent a aquest patró, se la considerava mancada en certs aspectes; l'autora argumenta com aquests tests no revelaven "deficiències" d'un sexe envers l'altre, sinó "diferències" entre els dos sexes.

En aquest llibre, Carol Gilligan desafia "*la concepció tradicional de la teoria del desenvolupament moral a la llum de les veus i les experiències de les dones, fins ara excloses en les anàlisis sobre el desenvolupament i la capacitat moral.*"⁷ Tot refutant les teories de Kohlberg i Piaget, es basa en d'altres estudis realitzats per Nancy Chodorow⁸ i Janet Lever⁹. Chodorow mostrava com influïa el fet que els nadons tinguessin o no el mateix sexe que el seu cuidador, i Janet Lever va investigar a partir dels jocs dels nens i les nenes, en què observava una tolerància més gran per part d'elles, una tendència més gran cap a la innovació en la resolució de conflictes i una tendència més gran a fer excepcions a les regles.

En el seu treball de recerca, Gilligan conclou que "*la sensibilitat a les necessitats dels altres i el fet d'assumir responsabilitat en tenir cura d'ells, duen les dones a escoltar veus noves diferents de les seves i a incloure altres punts de vista en els seus judicis*", així com que "*la renúncia a jutjar els altres pot indicar la cura i la preocupació pels altres que caracteritzen la psicologia del desenvolupament de les dones...*"¹⁰

És a dir, les dones es relacionen en un marc de connexions humanes en què es té en compte la funció de la seva capacitat d'atendre els altres. Els homes pressuposen o devaluen la cura com a debilitat de les dones i no pas com la seva força, ja que fins aleshores les qualitats que se suposaven necessàries per a l'edat adulta, "*capacitat de pensament autònom, presa de decisions clares i acció responsable*", s'havien associat a la virilitat¹¹.

Des de la perspectiva femenina, una moralitat de drets i de no intervenció pot atemorir per la seva justificació potencial de la indiferència i la manca de cura. D'altra banda, i des d'una perspectiva masculina, "*una moralitat de responsabilitat sembla massa indefinida, pel seu insistent relativisme contextual.*"¹²

És a dir, i per resumir: "*La psicologia de les dones, que sempre ha estat descrita com a distintiva per la seva més gran orientació cap a les relacions i la interdependència, implica una forma més contextual de judici i un enteniment moral diferent.*"¹³

---

⁷ Irene Comins Mingol, *Filosofia del cuidar. Una propuesta coeducativa para la paz*, Icaria editorial, Barcelona 2009, pàg. 31.

⁸ Nancy Chodorow, *El Ejercicio de la Maternidad. Psicoanálisis y Sociología de la Maternidad y Paternidad en la Crianza de los Hijos*, Gedisa, Barcelona 1984.

⁹ Janet Lever, *Sex Differences in the Games Children Play*, Social Problems, 23, 1976, pàgs. 478-487.

¹⁰ Carol Gilligan, Op. cit., pàg. 38.

¹¹ Carol Gilligan, Op. cit., pàg. 39.

¹² Carol Gilligan, Op. cit., pàg. 46.

¹³ Carol Gilligan, Op. cit., pàg. 47.

Tot i que Irene Comins en el seu llibre *Filosofia del cuidar* recull diverses teories que han interpretat la cura sota la perspectiva de la classe social i no pas del gènere, com les de Hill Puka, Carol Stack i Claudia Card¹⁴, per a aquesta darrera autora, per exemple, la cura més que una virtut esdevé una estratègia de supervivència. La millor opció és, sens dubte, poder veure l'ètica de la cura com una ètica que va més enllà del gènere, és a dir, com una ètica per a tothom. Podria considerar-se, aleshores, com una ètica feminista?

Si entenem com a "feminista" el fet que la subordinació de les dones no es pugui defensar moralment i que l'experiència moral de les dones hagi d'expressar-se amb el mateix rigor i valor que la dels homes, podem concloure que Gilligan aporta una ètica feminista. L'autora fa una distinció clara entre ètica femenina i ètica feminista, és a dir, entre aquelles relacions enteses com una obligació especial i que duen a sacrificis personals o a la pèrdua d'autonomia i, d'altra banda, les relacions enteses com a punt de partida per a una altra moralitat¹⁵.

Des d'un bon començament, aquest maridatge entre dona i cura va mostrar que amagava certs perills –detectats per altres teòriques–, per exemple el fet que la cura es considerés una tendència de signe biològic en les dones, aspecte que queda superat després de reconèixer el caràcter de construcció social i d'aprenentatge d'aquesta tendència.

Tanmateix, és cert que l'atenció informal dins l'esfera privada, en l'àmbit familiar, reforça l'estructura tradicional, ja que aquesta cura acostuma a ser assignada a les dones; per tant, aquesta vinculació entre cura i dona contribuïa a l'emancipació o bé reforçava els papers tradicionals i la subordinació de la dona?

S.L. Hoagland, a *Some Thoughts about Caring*, es mostra en desacord amb la versió tradicional de la cura i assenyala que les virtuts associades al sacrifici personal, a la vulnerabilitat, o a l'altruisme sense condicions, corresponen a un ideal de dependència que és negatiu i que, en aquest sentit, l'elogi de la cura podria reforçar institucions que han estat i encara són opressives per a les dones¹⁶.

Nel Noddings explicita les desigualtats i patologies de la cura: "*En moltes ocasions es produeixen injustícies en les relacions interpersonals en amagar rera l'amor i la cura una relació d'explotació d'una de les parts. El fet que els homes no cuidin tant a les dones com les dones cuiden als homes és una*

---

¹⁴ Irene Comins, *Filosofia del cuidar. Una propuesta coeducativa para la paz*, Icaria editorial, Barcelona 2009, pàg. 49.

¹⁵ María Teresa López de la Vieja, *Justicia y Cuidado*, dins Alicia H. Puleo (Ed.), *El reto de la igualdad de género. Nuevas perspectivas en Ética y Filosofía Política*, Biblioteca Nueva, Madrid 2008, pàg. 247.

¹⁶ S.L. Hoaglands, *Some Thoughts about "Caring"*, C. Card, *Feminist Ethics*, Lawrence University Press of Kansas, 1991, pàgs. 246-263, dins Maria Teresa López de la Vieja, Op. cit., pàg. 249.

*violació del principi de justícia distributiva. Aquesta falta de reciprocitat és una patologia del cuidar que la societat patriarcal ha anat mantenint justificada.*¹⁷

D'altres patologies més subtils de la cura, tant a nivell personal com social són, per exemple: *“(la cura) que ultrapassa les necessitats de l'altre o l'altra, una cura que des de la bona intenció acaba desapoderant els altres, en fer-los dependents del cuidador o cuidadora i en impedir que implementin i desenvolupin les seves pròpies capacitats d'autocura i de satisfacció de les seves necessitats de forma autònoma. Una cura que nodreix inconscientment i involuntàriament l'autoestima del cuidador, que llavors es presenta com a imprescindible i va apoderant-se d'un en la mateixa mesura en què desapodera l'altre, tot despullant-lo dels seus propis recursos d'autocura.*¹⁸ És a dir, una excessiva cura que converteixi les persones cuidades en éssers totalment dependents i víctimes del cuidador.

Parlem dels límits de la cura: *“Sense un respecte a l'autonomia de l'altre la cura es converteix en ofegament. Al mateix temps, la cura sense respecte a un mateix es converteix en sacrifici i abnegació.”* En canvi, com Fromm va escriure, *“l'amor madur significa unió amb la condició de preservar la pròpia integritat, la pròpia individualitat.”*¹⁹

Però encara, un cop tenim en compte els perills d'associar la dona amb la cura, així com les patologies sorgides d'una cura sense límits, Victòria Camps formula aquesta qüestió que és bàsica: *“la pregunta és la següent: el rebuig de la submissió i dependència femenines, el fet que aquesta dependència hagi forçat la dona a ser la cuidadora de tots els éssers que necessitaven ésser cuidats, ha de portar a rebutjar la cura com un valor execrable i maleït?”*²⁰

Si entenem que la cura és una construcció social que pot aprendre's i desaprendre's, per què no convertim la nostra societat en una societat de la cura? Per què no tenim en compte la cura com a element que converteixi en més just l'entorn de món en què vivim?

Segons Adela Cortina, un dels més grans obstacles per superar, en l'àmbit de l'ètica i la moral, és la distància que hi ha *“entre les nostres grans declaracions sobre els drets humans i les realitzacions de la vida quotidiana”*, és a dir, l'abisme que separa la teoria de la praxis. Cortina opina que la cura supera aquest abisme, ja que consisteix en l'aplicació “afectiva i efectiva” dels grans principis morals a la realitat quotidiana²¹. Tal com escriu Martínez Guzmán: *“És necessari el recurs a la vida quotidiana per descobrir els mínims orals que*

---

¹⁷ Nel Noddings, *Starting at Home, caring and Social Policy*, Berkeley, University of California Press, dins Irene Comins, Op. cit., pàg. 65.

¹⁸ Irene Comins, Op. cit., pàgs. 65-66.

¹⁹ Irene Comins, Op. cit., pàg. 62.

²⁰ Victòria Camps, *La ética del cuidado*, dins Victòria Camps, *El siglo de las mujeres*, Ediciones Cátedra, Madrid: 1998, pàgs. 69-81.

²¹ Adela Cortina, *Ética de la razón cordial. Educar en la ciudadanía en el siglo XXI*, Ediciones Nobel, Oviedo 2007.

*compartim; es tracta de descobrir la transcendència de la immanència, de fer una fenomenologia de l'experiència quotidiana.*²².

Nel Noddings descriu com cuidar requereix “sentir amb”, “compassió”, empatia, tot seguint les teories d'Hume i Shopenhauer, que consideraven que qualsevol comportament ètic provenia dels sentiments i, en concret, de la compassió com a mòbil per a l'acció, és a dir, de posar-se en el lloc de l'altre. Noddings diferencia entre cura natural i cura ètica: si la primera podria ser la cura d'una mare cap a un fill (cuidem d'ell perquè volem fer-ho) i hi ha coincidència radical entre deure i voler, la cura ètica sorgeix quan existeix un cert conflicte entre la interpel·lació que sentim per tenir cura d'un altre que necessita ajuda i el desig de perseguir els nostres propis projectes o interessos.

Si tenim present la cura com un altre punt de vista, heus aquí un altre principi que ens aboca a la responsabilitat i la solidaritat envers els altres, com una veu moral que es fa ressò de les necessitats alienes: *“L'anàlisi del comportament històric de les dones ens porta a considerar que la clau per a una cultura de la pau no és donar la vida –clau en tot cas per a la perpetuació de l'espècie–, sinó cuidar-la. I la cura de la vida, en la seva accepció més àmplia, que va des del nivell més quotidià fins al més general, pot i ha de ser responsabilitat tant dels homes com de les dones.*²³

D'altra banda, l'autor Alasdair MacIntyre, tot aprofundint en l'ètica de la cura, aposta pel reconeixement de la dependència en el seu llibre *Animales Racionales Dependientes*, en què pretén repensar l'ètica des de la constatació de la fragilitat dels éssers humans²⁴.

És a dir, la filosofia moderna ha fet especial èmfasi a recalcar l'autonomia de l'individu per escollir i seguir projectes personals de vida, però aquest enfocament clarament individualista no ens pot fer oblidar que ens calen les que MacIntyre denomina “virtuts de reconeixement de la dependència”.

Quan ajudem a qui ho necessita, segons MacIntyre, no estem contribuint només al bé particular de la persona específica que pateix la discapacitat, sinó al “bé comú”, al “bé de tots”. A la nostra societat en què tot és mercantilitza podem dir que aquesta acció no té cap marge de beneficis, tot i que en aquest cas els “beneficis” són molt més profunds del que imaginem.

“La meva intenció és imaginar una societat política que parteix del fet que la discapacitat i la dependència són quelcom que tots els individus experimenten en algun moment de la seva vida i de manera imprevisible, per la qual cosa l'interès que les necessitats que pateixen les persones discapacitades siguin adequadament expressades i ateses, no és un interès particular, no és l'interès particular d'un grup d'individus concrets i no pas d'uns altres, sinó que és

---

²² Martínez Guzmán, Vicent, dins Irene Comins, Op. cit., pàg. 68.

²³ Carmen Magallón Portolés, *Hombres y mujeres: el sistema sexo-género y sus implicaciones para la paz*, a *Mientras Tanto*, núm. 54, dins Irene Comins, Op. cit., pàg. 42.

²⁴ Alasdair MacIntyre, *Animales Racionales Dependientes*, Paidós, Barcelona 2001, pàg. 15.

*l'interès de la societat política sencera i essencial en el seu concepte del bé comú.*²⁵

Antikeres com a cloenda de Trilogia de la Privadesa

El projecte *Antikeres* de Marga Ximenez i Nora Ancarola ens convida a posar sobre la taula tots els elements que hem anat desglossant sobre l'ètica de la cura a través del testimoni personal d'una sèrie de col·laboradors. Les esmentades autores han volgut fer present un tema que molt sovint queda amagat dins l'àmbit familiar o en les persones que el pateixen en algun moment de la seva vida, i han estat conscients que allò que amaguem dins la nostra vida privada condiona també la nostra vida pública. Per això varen demanar, a través d'una carta, aportacions testimonials en format de text i imatge, centrades en el tema de la cura.

Si en la mitologia clàssica, les *Keres* representaven els esperits femenins de la mort, les seves contràries, les *Antikeres*, representarien aquells esperits que tenen cura, és a dir, els esperits curadors. En la *Teogonia* d'Hesíode, les *Keres* (en singular, *Ker*) eren esperits malignes que havien de ser foragitats, anomenades filles de la nit: "*La Nit va parir a Moros, Ker, Tànato, Hipnos i la tribu dels Somnis.*" La tradició les descriu com a venjadores incansables, éssers obscurs i assedegats de sang humana, que sobrevolaven els camps de batalla cercant homes moribunds o ferits. Les seves equivalents romanes eres les *Letum* ('mort') o les *Tenebrae* ('ombres').

En un sentit més ampli, *Antikeres* esdevé un projecte coral que fa referència a la cura en general, sigui tant per parlar de qui s'ocupa i té cura d'un espai i d'unes obres –com l'MXEspai 1010, tot passant pels artistes i els treballs que s'hi han exposat en els més de deu anys d'història de la galeria–, com de qui té cura d'un malalt, d'un nen o d'un ancià.

Sens dubte, la part més gran de les experiències dels col·laboradors s'ha centrat en la cura de malalts, en la convivència amb els ancians; per tant, en temes com el dolor, la malaltia, la vellesa i la mort, protagonistes en molts dels testimonis plens de sinceritat i honestat, que han expressat allò que ha viscut i experimentat cadascú i han mostrat les seves ferides, tot trencant la barrera psicològica entre el que és públic i el que és privat.

No hi ha res de tan privat com el dolor, tant el físic com el psicològic, i en art s'ha experimentat sobre aquest tema, justament per situar en el límit certes convencions: des de les accions de Gina Pane i les de Marina Abramovic amb el seu propi cos, fins a les d'un Pepe Espaliu malalt de sida, d'un Bob Flanagan que patia fibrosi quística, o del testimoni d'artistes malaltes de càncer, com Jo Spence o Hannah Wilke, entre d'altres.

---

²⁵ Alasdair MacIntyre, Op. cit., pàg. 154.

Aquests aspectes esmentats, com la tristesa, la por, el dolor, la malaltia, la vellesa i la mort, han estat escombrats de la nostra quotidianitat pública de tal manera que, quan apareixen en les nostres vides, moltes vegades provoquen un *shock* i converteixen un fet natural en quelcom incompreensible i traumàtic. Els artistes que aprofundeixen sobre aquests temes situen l'espectador en un paper molt difícil, ja que mostren allò que la societat amaga, allò que temem, allò que no volem veure.

A través d'*Antikeres*, les seves autores i col·laboradors aconsegueixen dur a terme el difícil exercici de fer públic allò privat per tal de testimoniar el temps que hem dedicat a cuidar o a deixar-nos cuidar, tot convertint la cura en un element social que traspasa les parets íntimes i les domèstiques i que pretén ajudar-nos a repensar un món més humà i atent a les necessitats reals de tothom.

Sílvia Muñoz d'Imbert

Historiadora i crítica d'art.